

Holocaust i Danmark

Hans Kirchhoff

Holocaust i Danmark

SYDDANSK UNIVERSITETSFORLAG

© Forfatteren og Syddansk Universitetsforlag 2013
University of Southern Denmark Studies in
History and Social Sciences vol. 464
Sat og trykt af Narayana Press
Omslag: Donald Jensen, Unisats
Omslagsillustration: Preben Hjorth. Fra filmen
Jødernes flugt – vidnernes historie.
STV Production 2013

ISBN 978 87 7674 732 9
ISSN 1602-5962

Mekanisk, fotografisk, elektronisk eller
anden mangfoldiggørelse af denne bog
er kun tilladt med forlagets tilladelse eller
ifølge overenskomst med Copy-Dan

Syddansk Universitetsforlag
Campusvej 55
5230 Odense M

www.universitypress.dk

Indhold

Forord 7

Indledning 9

Danmark – et særtilfælde 25

Den rigsbefuldmægtigedes dobbeltspil:

Hvorfor udløste dr. Best aktionen og hvorfor saboterede han den? 39

“for at forhindre det værste”

Georg Ferdinand Duckwitz’ dagbog fra september og oktober 1943 63

Departementschefernes interneringsplan

En studie i det mindste ondes etik 75

Oktober 1943 set “från hinsidan”

Det svenske Utrikesdepartement og jødeaktionen i Danmark 99

Eichmann i København

En studie i den dansk-tyske kollaboration 167

Besøget i Theresienstadt juni 1944

Fup eller fakta? 201

Efterskrift 301

Noter 307

Udvalg af benyttet litteratur 355

Bibliografiske henvisninger 358

Personindeks 359

Forord

Jeg har kaldt bogen "Holocaust i Danmark". Det kan virke proportionsforvrængende, når man betænker de beskedne danske tab i forhold til den astronomiske sum af lidelser og død, som Nazityskland påførte jøderne i det øvrige Europa. Men titlen skal markere at angrebet på de danske jøder må ses som en integreret del af Hitlers tilintetgørelsesprojekt og derfor skal forstås på baggrund af faktorer, der gjorde sig gældende både inden for og uden for Danmarks grænser. I øvrigt glemmer man ofte i ly af den lykkelige redning til Sverige de næsten 500 jøder, der blev deporteret til Theresienstadt, og det hundredetal, der døde her eller druknede eller begik selvmord under flugten – for ikke at tale om de blivende spor af tab og sorger, som begivenhederne trak igennem mange flygtninge og familier.

Bogen er ikke skrevet med henblik på 70-året for oktober 1943, for kapitlerne har været udgivet tidligere eller har ligget klar i skrivebordsskuffen længe. Men lederen af Syddansk Universitetsforlag, Martin Lindø Westergaard, har overbevist mig om, at der er plads til en anderledes og forskningsbaseret publikation blandt populærlitteraturen til jubilæet i 2013. Jeg takker for hans opmuntring og store hjælp. Tak også til Hans Sode-Madsen og Aage Trommer for gennemlæsning af manuskriptet og for gode råd og kritik. Tak til Kirsten Lylloff for at have medbragt værdifuldt materiale fra Internationalt Røde Kors' arkiver i Genève og til Rasmus Mariager og Poul Villaume for at have hjulpet med akter fra Foreign Office og State Department. Tak også til Birthe Miller, Saxo Institutet ved Københavns Universitet, der har været til uvurderlig hjælp med litteratursøgningen. Også tak til Institutet for at have stillet faciliteter til rådighed.

Espergærde, juni 2013
Hans Kirchhoff

Indledning

Det 20. århundrede, vi nu har lagt bag os, er kaldt "ekstremernes århundrede". Det rummede grusomme diktaturer, tre verdensomspændende krige, to varme og en kold, og systematisk udryddelse af mennesker i astronomiske tal. En af de største forbrydelser var Tysklands og dets forbundsfællers folkedrab på jøderne, det nazisterne kaldte *die Endlösung*, den endelige løsning på det jødiske spørgsmål, der skulle gøre Europa *judenrein*, og som ombragte mellem 5 og 6 millioner mennesker uanset alder og køn.

Tyskland udkæmpede krigen mod jøderne ikke mindre beslutsomt og hensynsløst end den store krig mod de allierede. Alle de erobrede og besatte lande blev ramt af det, der med et lån fra den angelsaksiske litteratur, er gået over i historien som *Holocaust*, det "store brændoffer" på græsk. Holocaust nåede også det besatte Danmark i oktober 1943. Men takket være en række heldige omstændigheder og befolkningens indsats blev tabene små. Det lykkedes at få bragt omkring 7.000 flygtninge til friheden i Sverige, mens færre end 500 blev fanget og deporteret til Theresienstadt.

Redningen af de danske jøder er en af besættelsestidens stjernestunder, der lyser med samme glans som den store folkestrejke i 1944 og befrielsen i 1945. På tværs af det dybe skel mellem samarbejds- og modstandssynspunktet og hinsides alle de gustne overlæg, ydmygelserne og opportunisten står Oktober 1943 i den kollektive erindring som den store indsats, der samlede alle danske, fra kongen på Sorgenfri og politikerne på Christiansborg til manden og kvinden på gaden, til studenten på sin cykel og til fiskeren på havet.

Men redningen tæller mere end som en stor begivenhed i Danmarks nyeste historie. Den er blevet en del af vor nationale identitet

og selvforståelse: Det lille, tapre folk, der rejste sig imod barbariet og sejrede over det i kraft af sin spontanitet, sin konduite og sin demokratiske kultur. Hertil er oktoberdagene formentlig den eneste hændelse i Danmarks historie, der har tiltrukket sig opmærksomhed i det store udland. For vi tændte et lys i Holocausts mørke, der gør det muligt at leve videre på den anden side af den civilisationskatastrofe, som udslettelsen af jøderne udgør. De danske jøders redning har givet os international status og skabt et *special relationship* mellem Danmark og Israel. Det har givet det danske eksempel en prominent plads på Holocaust-museerne verden over. Det har genereret film og tv-programmer, og det bringer hvert år turister hertil, især amerikanske jøder, der vandrer i hjælpernes fodspor for at opsøge åstedet for bedriften.

Ikke underligt, at en begivenhed af så stor historisk og symbolsk betydning har skabt et billede i offentligheden, der rummer mange træk af mytologi, og hvor pædagogiske, politiske og psykologiske funktioner gør det stærkt modstandsdygtigt over for historikernes analyser og resultater. Ikke at historikerne står over eller uden for myterne, de er selv med til at forme dem. Men de burde have en klarere bevidsthed om deres egen rolle heri, og som specialister og skolede i fagets håndværk har de et forspring, når det gælder kritik og revision.

Den nationale konsensus om hovedtolkningen af den tyske jødeaktion og den efterfølgende redning til Sverige holdt skansen i næsten et kvart århundrede. Ikke at monumentet stod uantastet. Vi har haft en løbende debat om de tyske motiver til at udløse aktionen og siden til at obstruere den. Vi ser også kritik af fiskernes profitter, der dukker op, hver gang selvgodheden synes at kamme over. Og vi træffer på beskyldninger for antisemitisme, blandt flygtninge i Sverige og antisemitisme, da flygtningene vendte hjem i 1945. Mosaik Troessamfund holdt lav profil, som man havde gjort det under krigen. De færreste følte trang til at kritisere, hvad der måtte opfattes som småting, når alternativet kunne have været døden, som traf slægt og venner og millioner af andre. Men man slap ikke for intern strid om ledernes passivitet og om klassedelingen i deportationen.

I højden var der dog kun tale om ridser i lakken.

Dette ændredes i begyndelsen af 1990'erne, da den nationale konsensus blev udfordret af historikere uden for Danmark og af en ny generation, der gik til forestillingerne om Oktober 1943 med nye synspunkter og accenter. Det blev til både en udvidelse og en uddybning af forskningsfeltet med undersøgelser af den tyske politik, af de deporteredes forhold, af den danske antisemitisme i 1930'erne og af flygtningepolitikken i samme tidsrum. Det betød en sikrere viden om og en bedre forståelse af "miraklet" ved Øresund, der – med al respekt for den dybe eksistentielle oplevelse hos ofre og hjælpere – ikke er mere mirakuløst, end at det lader sig analysere og begribe med faghistorikerens almindelige værktøjer.

Men opgøret med konsensustraditionen har haft sin pris. For det har samtidig ført til et opbrud fra det paradigme, som forbandt den historiske fagkundskab med den kollektive erindring i de mange første år efter krigen. Det har skabt en afstand til den interesserede offentlighed og til samtidens aktører og vidner, der ofte opfatter kritikken og de nye perspektiver som et forsøg på at nedprioritere redningsaktionen, i værste fald at stjæle og ødelægge den.

Jeg tør ikke tro, men højst håbe på, at denne bog om Holocaust i Danmark kan råde en smule bod herpå. Dens ambition er at skabe forståelse for den ofte meget komplicerede virkelighed, samtiden måtte agere i. At forstå handlingslinjer og motiver hos aktørerne, uden at fordømme dem med vor tids moralske målestok, er som jeg ser det, et vigtigt skridt på vejen til at retablere det tabte fællesskab mellem historikere og offentlighed om det nationale og humanistiske lærestykke, som oktoberdagene i 1943 er.

Kapitlerne behandler væsentlige sider af Holocaust i Danmark – men ikke dem alle. De er skrevet over en periode på tyve år, og det kan naturligvis mærkes, for både historien og historikerne flytter sig, og andre vægtninger kommer til. Jeg vil ikke postulere, at teksterne er skrevet ud fra det samme bærende koncept. Men når jeg nu tager dem frem til gen- eller nyudgivelse i 70-året for aktionen, ser jeg alligevel en slags rød tråd, der binder dem sammen om det tema, som er kaldt *tilskuerens* rolle (eng.: the bystander), og som fortællingen om gerningsmændene og deres ofre har givet en stadig vigtigere placering i Holocaust.

Som alle etiketter rejser også begrebet "tilskuer" problemer, både når det gælder definition og værdisindhold. Tilskuernes rolle kan jo være meget forskellig. De kan se passivt på begivenhederne i harme eller i afmagt. De kan give gerningsmændene en hjælpende hånd, frivilligt eller skræmt dertil, eller de kan overvinde modstanden og gå i brechen for ofrene. Ja, de kan være flere roller i én. Som det hedder om franskmanden under krigen, kunne han på samme tid være både kollaboratør, modstandsmand, *bystander* eller offer.¹ Der kan altså være gode grunde til at differentiere rollen og være på vagt, når det bruges. Det skyldes også at det fra fødslen har haft en negativ klang, nemlig den, at tilskuerne burde have grebet ind og om muligt forhindret forbrydelsen. For som vi kan læse på Holocaust-museet i Washington, er det at være tilskuer det samme som at have andel i skylden. Eller for at citere en af de førende Holocaust-forskere i Israel Yehuda Bauer, der i 2000 føjede tre bud til de eksisterende ti: "Du må ikke blive gerningsmand. Du må ikke blive offer. Og du må aldrig, aldrig blive tilskuer."²

For nærmere at forstå den betydning, der er tillagt tilskuerrollen, kan det derfor være nyttigt med et kort rids af debatten i forskning og offentlighed.

I mange år efter krigen lå den dominerende interesse for jødefølgelserne på gerningsmændene, dvs. Nazityskland og dets udenlandske forbundsfæller, mens ofrene blev glemt, enten fordi de var døde, eller fordi de forholdt sig tavse. De store demokratier havde med de største ofre udkæmpet den "gode" krig imod diktaturerne og havde ikke behov for ubekvemme spørgsmål til deres mulige medansvar for forbrydelsen. I stedet gemte man sig bag påstanden om, at man intet havde vidst, og at man i øvrigt intet havde kunnet gøre. Her hjalp også krigsforbryderprocesserne efter 1945 med deres fokusering på gangsterbanden af SS omkring Hitler og Himmler, der trak en klar linje mellem os almindelige mennesker – og så de kriminelle.

Først processen i 1961 imod chefen for Endlösungs logistik, Adolf Eichmann, fremprovokerede et begyndende skift. Ofrene fik mæle (hvilket også var staten Israels vigtige mål med rettergangen), og det blev klargjort, at de vestallierede faktisk havde haft en række valgmuligheder, eksemplificeret ved spørgsmålene om, hvorfor

man ikke havde bombet Auschwitz, og hvorfor man ikke intervererede til hjælp for de ungarske jøder i 1944, da Tyskland var tæt på nederlaget. Det blev også afdækket, at England og USA ved flere lejligheder havde ført forhandlinger med SS om udveksling af jøder for penge og materiel ("blod for guld"). I de følgende tiår hobede anklagerne imod tilskuerne sig op. Kritikken gjaldt også de neutrale og besatte lande samt enkeltinstitutioner som Røde Kors, kirkerne, Vatikanet og jødiske organisationer i den frie verden – for slet ikke at tale om helt almindelige mennesker, der havde afvist eller lukket øjnene for at hjælpe.

En første kampplads var den restriktive og inhumane flygtningepolitik før krigen, anskueliggjort ved dampere "St. Louis" og dens flakke om på havene i 1939 med sin last af tusind jødiske flygtninge, som ingen ville lade komme i havn, og som derfor måtte vende tilbage til Europa, hvor flertallet senere gik til i Endlösung. Siden blev angrebet rettet imod de vestallierede for deres passivitet under krigen, hvor undersøgelser afdækkede, at viden om Holocaust var vidt udbredt blandt beslutningstagerne i London og Washington, men at man prioriterede den store strategi eller hensynet til araberne i Mellemøsten over jødernes skæbne. Vandt man bare krigen, ville også det jødiske folk være reddet, lød forsvaret. Men det hjalp bare ikke de millioner, der var blevet myrdet undervejs. Man fremhævede også antisemitismen i befolkningerne og i regeringsapparatet som en vigtig faktor bag ligegyldighed eller afvisning. Kritikken skød på kollaborationen i det besatte Europa, der samarbejdede om deportationerne, eller som i Frankrig gik i spidsen for dem, på statsegoismen i lande som Ungarn og Bulgarien, der kastede de udenlandske jøder for ulvene for at beskytte deres egne, på de neutrale, der stoppede de jødiske grænsegængere og sendte dem tilbage i døden, indtil konjunkturerne vendte, og den tyske trussel svandt ind, eller på pogromtraditionen i Østeuropa, der som i de baltiske lande og i Rumænien lånte en villig og blodig hånd til mordene. I 1990'erne dukkede så sagen om "det schweiziske guld" op, dvs. det guld, som tyskerne havde røvet fra jøderne og de besatte lande, og som de via de schweiziske banker havde betalt livsvigtig import med, transaktioner, der indbefattede lande som Sverige, Tyrkiet og Portugal, der altså ikke var så neu-

trale, at det gjorde noget. Den økonomiske kollaboration mellem de neutrale og Hitlertyskland var almindeligt kendt, men omfanget og opportunismen rystede offentligheden. Hvad der åbenbart talte mere end jødernes redning, var "business as usual"! Og oveni kom så afsløringerne af de jødiske formuer, der var blevet anbragt i amerikanske og europæiske banker, og som blev beslaglagt, når ingen ejermand dukkede op efter krigen. Så sent som i 2000 måtte den norske regering give køb, efter at man i årevis havde afvist erstatningskrav fra efterkommere med henvisning til, at beslaglæggelsen var sket på initiativ af regeringen Quisling.

Der ligger i hele dette oprydningsarbejde og i kritikken af national og institutionel egoisme et nødvendigt og vigtigt skridt frem imod en dybere forståelse af de dynamiske kræfter bag Holocaust. Om ikke før så ved vi nu, at folkedrabet på jøderne ikke kun er et tysk problem, men en udfordring til hele den europæiske civilisation. Alligevel er der grund til at lade advarselslamperne lyse, når diskussionen, som det så ofte er tilfældet, kammer over i fordømmelse og moralisme, og man i fokuseringen på tilskuernes rolle kan have svært ved at se, hvem de egentlige gerningsmænd var. Alt for ofte ender den stærkt politiserede debat i manikæiske forestillinger og en sort-hvid opfattelse, der nok så meget afspejler vor tids politiske og mentale behov, som nogen ærlig vilje til at forklare og forstå en kompleks fortid.

Bystander-begrebet rejser pinefulde spørgsmål om den menneskelige natur og om selve fundamentet for menneskelig moral og etik. Det er da også uomtvisteligt, at den moralske kapital, der er investeret i begrebet, har dybe psykologiske rødder.³ Vi magter ikke eller ønsker ikke at sætte os i ofrenes eller gerningsmændenes sted, så meget desto stærkere fokuserer vi på tilskuerne. Daglig konfronteres vi i den globaliserede verden med kriser og katastrofer, som udfordrer vor stillingtagen. Derfor har vi behov for at komme overens med rollen som *bystander*, og det fører let til en forgrovet opdeling i de "onde" og de "gode", hvor der i virkeligheden er tale om gråzoner med modsætninger, overlapninger og diversitet. Det er en af årsagerne til, at begrebet er så vanskeligt at håndtere som social kategori.

I 1999 tog en række historikere handsken op på et seminar i Sve-

rige, der primært diskuterede de demokratiske staters og institutioners rolle som tredjeparten i Holocaust.⁴ Resultatet af konferencen blev en række i og for sig banale, men ofte oversete anbefalinger: At begrebet *bystander* må differentieres, for det giver ingen mening at behandle de enkelte individer på linje med de statslige aktører. At det er vigtigt at anlægge en komparativ synsvinkel, der kan etablere den nødvendige kontekst for aktørernes handlemuligheder. En dansker, der ville hjælpe en jøde, stod i en helt anden position end en polak, der ville blive skudt for det samme. (Og alligevel overlevede op imod 30.000 jøder tilintetgørelsen i Warszawa med skønsmæssigt det tredobbelte antal polakker som hjælpere i det antisemitiske Polen. Det moralske paradigme "de gode danskere over for de onde polakker" har altså ingen absolut gyldighed). At man bestandig må have kronologien og de stadigt skiftende situationer med i analysen. Hvad der måske kunne lykkes i 1944, havde været umuligt at gennemføre i årene før. At vi altså hele tiden må indkalkulere det råderum, som tyskerne gav eller blev tvunget til at give. Både i Danmark i oktober 1943, under den svenske hjælp til de ungarske jøder i 1944, eller når det gjaldt hjemtransporten af kz-fangerne med De Hvide Busser i 1945, blev redningsforsøgene kun muliggjort, fordi tyskerne lokalt eller centralt valgte at spille med. Vi må altså altid spørge til de alternative muligheder, der lå i situationerne, om disse blev erkendt af aktørerne, og om der kan argumenteres for, at de havde været realisable.⁵ Endelig er det problematisk at diskutere det moralske spørgsmål gennem en henvisning til enerne, en Raul Wallenberg og en Oscar Schindler (eller for så vidt også en G.F. Duckwitz), der havde et ganske særligt råderum til at redde. Overhovedet er det vigtigt at erkende de begrænsninger, der lå i staternes og det enkelte menneskes handlemuligheder over for Nazitysklands magtfuldkommenhed og dets fanatiske vilje til at ødelægge ikke blot jøderne, men alle modstandere af regimet.

Hvad vidste man om Holocaust i samtiden? Det er naturligvis et afgørende spørgsmål, når vi skal vurdere tilskuernes handlinger eller mangel på samme. Historikerne har beskæftiget sig intenst med problemet, men det er vanskeligt at give et udtømmende svar. For ét er at finde frem til de informationer, der forelå, noget andet er at rekonstruere, hvad man faktisk vidste, og noget ganske tredje

er, hvad man i sidste ende troede på. Historien om Holocaust er fyldt med fortællinger om drabet, der ikke blev troet. Grundene er mange og skal ikke opregnes her. Naturligvis spillede den systematiske vildledning fra SS en afgørende rolle, men det kan heller ikke skjules, at de allierede og de neutrale stater bevidst lagde låg på, Vestmagterne, fordi man ikke ønskede at vække til uro og skabe forventninger, som man ikke kunne eller ville opfylde, og de neutrale for ikke at provokere Tyskland. I hvert fald kan vi på det helt overordnede plan konstatere, at vi i dag ved så uendeligt meget mere om forbrydelsen, end man gjorde dengang, og at denne viden har været med til at give Holocaust en helt anden og dominerende plads i vor verden end under krigen, hvor forfølgelsen af jøderne talte mindre end så mange andre af tidens problemer. Vi bør altså ikke ud fra Holocausts fremtrædende plads i vore forestillinger om det 20. århundredes historie i dag slutte, at sådan så det også ud i 1940'erne.

Endelig er det også væsentligt at pege på, at den internationale solidaritet, der i dag sender nødhjælp til de fjerneste kroge af verden, ikke eksisterede dengang. I højden rakte forpligtelserne til nærområdet, som når svenskerne i første omgang hjalp nordmænd, danskere og finner. Solidaritet, menneskerettigheder og internationalt ansvar, der i dag kan bevæge til militær intervention i andre lande, havde en helt anden mening før 1945,⁶ i hvilken forbindelse vi kan konstatere, at etik og moral er dynamiske størrelser, der er til løbende debat, og som ændrer sig over tid. Dette er ikke nogen undskyldning for tilskuernes passivitet, men det er med til at forklare den.

Situationen med Holocaust var kompleks, fuld af modsætninger og i vidt omfang ubegribelig med de foreliggende erfaringer. I alle tilfælde fandtes der ingen lette valg. At der faktisk var dem, der overvandt frygten og brød passiviteten, udgør stjernestunderne i dette mørke kapitel af århundredets historie.⁷

Men lad os nu vende blikket imod Danmark.

Den lykkelige redning over Øresund i 1943 og den folkelige organisering, der var drivkraften bag, beskærmede i lange tider det officielle Danmark imod kritikken for som *bystander* at have set til fra sidelinjen eller direkte lånt hånd til forbrydelsen. Men i 1990'erne

nåede den kritiske bølge som anført også Danmark, i første omgang vendt imod politikken over for de jødiske flygtninge i 30'erne, hvor et ukendt antal af de afviste emigranter blev fanget i Tyskland eller i de besatte lande og siden satte livet til i Auschwitz. Ja, man kan møde det argument, at hjælpen i 1943 kun var lykkedes pga. den beskedne jødiske population, at den danske succes altså blev betalt med de europæiske jøders blod. Mest belastende blev påvisningen af, at man i de første krigsår havde sendt en snes emigrantjøder tilbage til Gestapo i Tyskland, hvor de fleste var gået til. Man fandt også antisemitisme som mere udbredt, end offentligheden havde troet i lyset af begivenhederne i 1943. Og man så myndighedernes holdning som mindre klar og hævet over diskussion, end konsensushistorien havde tegnet. Når det gjaldt behandlingen af jøderne, stod vi altså ikke uden pletter!

Med flygtningepolitikken kom tyskerkursen før krigen og dens fortsættelse i samarbejdet under besættelsen i skudlinjen og blev fra 2001 en del af de borgerlige partiers kultur- og værdikamp imod det socialdemokratisk-radikale system. Inden da havde regeringen Ny-rup Rasmussen nedsat det såkaldte Holocaust- og Folkedrabscenter, hvis første opgave blev en undersøgelse af netop flygtningepolitikken før og under krigen. Dens resultater blev en bekræftelse af den almindelige opfattelse af en restriktiv og fremmedfjendsk holdning, der af både interne og eksterne grunde ikke ønskede Danmark gjort til et helle for flygtninge og i stedet afviste dem ved grænsen eller så hurtigt som muligt fik dem ekspederet videre til tredjeland. Men konklusionen lød også, at bureaukratiske og legalistiske hensyn nok så meget som fremmedhad og antisemitisme havde været afgørende for beslutningerne.

Havde samarbejdspolitikken da været en hjælper for jøderne eller det modsatte? Meningerne er delte, som opinionen har været det i synet på det officielle Danmarks politik under besættelsen. De fleste, herunder jøderne selv og et flertal af historikere, mener det første. De henviser til, at regeringen ved flere lejligheder truede med at gå af, hvis tyskerne skred til jødeløve. Vi ved, at budskabet gik rent igennem til Berlin, for på den berygtede Wannsee-konference, der i januar 1942 koordinerede jødepolitikken mellem de involverede instanser, hedder det klart, at man bør udsætte Endlösung i

Norden, fordi den vil skabe ballade. Vi ved, at SS-generalen Werner Best, der kom til Danmark som ny rigsfuldmægtigede i november 1942, gentagne gange advarede Berlin imod jødeforfølgelser i Danmark, fordi det ville sprænge kollaborationen i luften, og at han så sent som i sommeren 1943 fik SS- og politichefen Heinrich Himmlers ord for, at de danske jøder kunne vente. Vi ser også, at angrebet først satte ind, da regeringen ophørte den 29. august, og den politiske beskyttelse dermed faldt væk. Men da var det lykkedes regeringspolitikken at forhale ulykken så længe, at krigen var vendt, at besættelsesmagten stod svækket, og at Sverige stod parat med et fristed til flygtningene. Man bemærker også, at selve aktionen blev gennemført med store begrænsninger, hvor igen viljen til at provokere mindst muligt blev af central betydning, ligesom den tyske passivitet var en afgørende forudsætning for masseflugten til Sverige. Samtidigt var det fortsat hensynet til samarbejdet med de danske myndigheder, nu i skikkelse af Departementschefstyret, der sikrede, at de omkring 500 deporterede i Theresienstadt ikke blev transporteret videre til Auschwitz. Sluttelig forhindrede det løbende danske pres på den rigsfuldmægtigede og på udenrigsministeriet i Berlin, at de deporterede blev glemt og gik til grunde i Endlösung-maskineriet. Det var takket være dette pres, at man fik lov til at sende fødevarerpakker til Theresienstadt – forskellen på liv og død i ghettoen – og at man som en særlig favør opnåede at få et besøg i stand i 1944, et længe tilstræbt gode.

Det er således svært at anfægte, at samarbejdet både før og efter bruddet den 29. august blev et skjold for de danske jøder og bidrog til, at tabene blev de mindste i Holocausts historie. Men vi ved også, at det at forhandle med ondskaben har sin pris, og at prisen i form af samarbejdspolitikken blev en både politisk, økonomisk og moralsk hjælp til Hitlers krig imod de allierede, hvis sejr var forudsætning for vor egen befrielse. På det korte sigt betød den økonomiske støtte til Tyskland i form af landbrugseksporten nok mest, men på det lange sigt turde det moralske dilemma have sat sig nok så dybe spor. Tænk bare på den politiske værdikamp i dag!

Nu skal kollaborationen med tyskerne og dens generelle omkostninger ikke diskuteres her. Det ville sprænge tematikken i bogen, og det er i øvrigt gjort andetsteds.⁸ Her skal vi mere specifikt følge

samarbejdet og dets konsekvenser for Danmarks rolle som tilskuere i Holocaust. Betalte man en pris for beskyttelsen af de danske jøder, og gjorde prisen danske myndigheder til en del af nazisternes tilintetgørelsesprojekt?

Problemstillingen er især nærværende i bogens sidste kapitel om besøget i Theresienstadt i juni 1944. Men først lige en appetitvækker på det generelle indhold:

Det første kapitel med titlen "Danmark – et særtilfælde" præsenterer de vigtigste temaer i oktoberdagenes historie, herunder både gerningsmændenes, ofrenes og tilskuernes rolle, som bagtæppe for de følgende bidrag. Kapitlet er oprindeligt skrevet for et udenlandsk publikum, hvor vi ofte finder de mest urealistiske forestillinger om den danske indsats, forestillinger, der er fremmet af ønsket om, at hvis alle andre lande havde optrådt som danskerne, kunne Holocaust være blevet forhindret. Kapitlet reducerer ikke betydningen af tilskuernes, dvs. i dette tilfælde befolkningens hjælp til flugten, men fremhæver det samspil af faktorer på både den danske og tyske side, der muliggjorde redningen, og som også på dette punkt gør Danmark til noget særligt i Hitlers Europa: Det gjaldt som anført samarbejdspolitikken, der i krigens længste periode holdt Gestapo ude af Danmark, det gjaldt den begrænsede antisemitisme og den beskedne jødiske population, der gjorde farten over Sundet til en praktisk affære, hjulpet godt på vej af de mørke nætter og et roligt farvand, og det gjaldt endelig Sveriges nærhed og viljen til at hjælpe.

Sammenlignende studier af tilintetgørelsen i de besatte lande demonstrerer den afgørende betydning for forløbet, der må tillægges gerningsmændene, om det var et SS-regimente som i Østeuropa, et partistyre som i Norge og Holland eller en militærregering som i Belgien og Frankrig. I Danmark blev den rigsfuldmægtigede Werner Best af central betydning, fordi han i vidt omfang obstruerede aktionen og sikrede, at de deporterede ikke blev sendt videre til døden i Auschwitz. Men vi ved også, at det var Best, der fra starten udløste hele affæren. Hvordan skal vi forklare en sådan inkonsekvens? Retssagen efter krigen dømte Best til døden i første instans, men frikendte ham ved anden. Dommerne var altså ikke enige. Og det gælder også for historikerne siden.

Kapitlet "Den rigsbeholdningsmægtigedes dobbeltspil: Hvorfor udløste Best aktionen – og hvorfor saboterede han den?" giver mit bud på spørgsmålet i et kritisk opgør med historikeren Tatiana Berensteins tese, hvorefter flugten til Sverige ikke skal ses som en spontan dansk handling, men skyldtes en bevidst iscenesættelse på højeste sted af Himmler og Eichmann, der ville gøre Danmark *judenrein*, men ikke havde tilstrækkeligt med tysk politi til en deportation og derfor kyste jøderne til Sverige i stedet. Her overfor søger jeg forklaringen på modsætningerne i den tyske politik med tesen om et dobbeltspil fra Bests side, der både ville please Berlin efter fiaskoen den 29. august og samtidig sikre det fortsatte samarbejde med de danske myndigheder, et samarbejde, han var afhængig af, hvis han skulle lykkes i Danmark. Dobbeltspillet af en højtstående SS-officer og erklæret antisemit demonstrerer, at vi også blandt gerningsmændene kan finde nok så forskelligartede roller og motiver.

Berensteins opgør med den danske konsensusfortælling ramte også Georg Ferdinand Duckwitz, den tyske diplomat, der lækkede tidspunktet for aktionen til den danske side, og som fik ikonstatus efter krigen som de danske jøders redningsmand. Hun tror ikke på Duckwitz' metamorfose fra nazist i 1930'erne til antinazist i 1940'erne og mener, at han forfalskede sine beretninger efter krigen for at opnå ophold i Danmark, hvor alle andre tyskere blev smidt ud. Berenstein er ikke ene om at påpege inkongruens i Duckwitz' fortælling. Det er derfor vigtigt, at forskerne nu har fået adgang til en så central kilde som hans samtidige dagbog. Notater fra september og oktober 1943 har været benyttet før, men ikke tidligere offentliggjort i deres helhed. Det sker nu i præsentationen "for at forhindre det værste". Dagbogen løser ikke alle spørgsmål, men den bringer os så tæt på Duckwitz' tanker og daglige færden, som en dokumentation muliggør i dag. Den viser ham som loyal eksekutor af Bests "bløde" linje, men også som en mand med egne initiativer, der med stor handlekraft og engagement solidariserede sig med de forfulgte sag. Duckwitz blev en hjælper på den tyske side – og der var flere med ham – der med fare for eget liv satte sig op imod *Endlösung*.

Departementscheferne kunne ikke som statsorgan engagere sig i illegal hjælp til jøderne. Tværtimod advarede deres førstemand, Udenrigsministeriets direktør Nils Svenningsen, under det optrækkende uvejr menigheden imod at flygte til Sverige, fordi det kunne provokere tyskerne til at gribe ind. Da rygterne om en forestående aktion materialiserede sig med Duckwitz' advarsel den 28. september, foreslog Svenningsen, at man forsøgte at forhindre deportationen ved at internere jøderne i Danmark i stedet. Planen vakte voldsom debat blandt departementscheferne. Det store flertal støttede tanken ud fra humanitære motiver, mens et mindretal fremholdt retsprincippet og pegede på de negative virkninger på befolkningen og det allierede udland. Kapitlet om "Departementschefernes interneringsplan" analyserer argumentationen for og imod og inddrager også aktører på sidelinjen som politikerne, Røde Kors og Mosaik Troessamfund. Debatten perspektiverer med sjælden klarhed tvangskollaborationens pinefulde dilemma i omgangen med ondskaben, nemlig at man måtte ofre noget for at bevare noget større. Derfor undertitlen "Det mindste ondes etik". Nu blev interneringsplanen aldrig implementeret. Da Svenningsen forelagde den for Best på aktionsnatten den 1. oktober, reagerede denne med en afvisning. Men planen faldt altså på tysk og ikke på dansk modstand. Om interneringen var blevet gennemført, kunne den let have givet Danmarks tilskuerrolle i Holocaust en ganske anden og negativ retning end det lykkelige forløb, den faktisk fik. I stedet blev planen glemt og gemt i historiens store brokkasse, hvor den ligger som en advarsel imod den determinisme, der vil hævde, at alt gik, som det måtte gå.

Sverige fremstår i litteraturen om Holocaust som en typisk *bystander*, der i 1930'erne og i krigens første år gjorde, hvad man kunne, for at holde de jødiske flygtninge ude. Krigens gang med eroderingen af den tyske magt ændrede flygtningepolitikken, først med deportationen af de norske jøder i november 1942 og derefter med en foreløbig kulmination, da det gjaldt hjælpen til de danske året efter. Sveriges nærhed og den svenske regerings vilje til at åbne landet for de danske flygtninge står som en afgørende faktor i forklaringen på "miraklet" ved Øresund. Kapitlet "Oktober 1943 set från hinsidan" viser, at der bag regeringens generøsitet lå både humanitære

og realpolitiske hensyn. Man var meget bevidst om det indtryk, hjælpen kunne gøre på de allierede og på de nordiske broderfolk, et indtryk, der kunne afvise det noget blakkede ry, som de første års protyske linje havde forlenet Sverige med. Men samtidig viser artiklen, med hvilken harme og medfølelse og med hvilken energi de ressortansvarlige embedsmænd i Utrikesdepartementet kastede sig ud i hjælpearbejdet, og hvordan man var indstillet på at feje alle bureaukratiske hensyn til side for at redde de forfulgte. Den svenske opinion reagerede med lige dele afsky og begejstring på henholdsvis den tyske udåd og den danske indsats og blev derved et vigtigt fundament for regeringens politik. Sverige endte i 1945 med at huse over 20.000 flygtninge. Det var et kvantespring fra tiden før krigen, da studenter gik fakkeltog for at forhindre ti jødiske emigrantlæger i at komme ind i landet. Det fortæller en del om, hvor problematisk en etikette som *bystander* kan være.

Kapitlet "Eichmann i København" bringer os tilbage til den dansk-tyske kollaboration. Den 2. november 1943 kom Endlösungs "transportchef" Obersturmbannführer Adolf Eichmann på et endagsbesøg i København. Her konfirmerede han en aftale med den rigsbefuldmægtigede, der skulle blive af vital betydning for de danske jøders overlevelse i Theresienstadt. Mødet har været omgivet af en vis mystik og er bl.a. sat i forbindelse med Gestapos vrede over fiaskoen i Danmark, hvor Eichmann er set som den rejsende storinkvisitor fra Berlin, der skulle rydde op i miseren. Undersøgelsen forholder sig kritisk til en sådan læsning og ser i stedet mødet som et resultat af det danske diplomatis stædige og empatiske anstrengelser igennem oktober for jødernes sag. Det gjaldt bestræbelserne på at få de såkaldte fejldeporterede hjem, og det gjaldt sikringen af alle dem, der forblev fanger i Theresienstadt. De umiddelbare resultater blev nok beskedne, men presset på myndighederne i Berlin var med til at fastholde fokus på de danske jøder og forhindre, at de blev "glemt" i Tyskland. Udenrigsministeriets vedholdenhed og energi har fået høje karakterer af historikere, og artiklen deler denne beundring. Den viser, hvor fjernt tilskurollen kan ligge det negative syn på *bystanders*. Samtidig demonstrerer den betydningen af samarbejdslinjen med dr. Best og det tyske udenrigsministerium imod den overvældende modstand, som SS og Gestapo var.

At få lov til at besøge de danske jøder i Theresienstadt var et ønske, som Udenrigsministeriet havde kæmpet for lige siden aktionsnatten. Gestapo trænerede spørgsmålet i månedsvis, og først i juni 1944 lykkedes det en delegation fra Danmark og fra Internationalt Røde Kors som en særlig favør at opnå adgang til lejren. I mellemtiden havde SS-ledelsen gennemført en minutios forskønnelse, der skulle overbevise gæsterne om, at alt levede op til propagandabilledet af byen som en jødisk mønsterghetto, og som skulle kvæle kritikken fra udlandet for forbrydelse mod jøderne. Resultatet opfyldte alle forventninger, for alle rapporterede hjem om de gode forhold, der herskede i byen. Diskussionen har siden stået om, hvorvidt danskerne lod sig narre, og altså fremstår som inkompetente iagttagere, eller om de valgte at spille spillet og dermed bevidst lod sig bruge i den nazistiske propaganda. Bogens sidste og længste kapitel "Besøget i Theresienstadt juni 1944 – Fup eller fakta" ønsker at se ud over det indsnævrende skyldsspørgsmål, der stadig kan præge debatten i dag. Det undersøger forløbet op til besøget, selve besøget og dets efterspil og konsekvenser. Det er det styrende synspunkt, at målet for de to danske observatører primært var at sikre de deporteredes overlevelse, og at alt andet måtte underordnes denne strategi, således at spørgsmålet om, hvorvidt man lod sig narre eller ej, spiller en sekundær rolle. Besøget og dets tilpasning til SS' koncept har gennem årene tiltrukket sig relativ stor opmærksomhed i Holocaust-litteraturen. Man kan sige, at det er eneste gang, hvor den danske tilskuerrolle har fået negative karakterer. Historikerne har heftet sig både ved den himmelråbende naivitet og ved den mangel på solidaritet, der fik delegationen til at holde oplysningerne for sig selv. Konklusionen forholder sig til denne kritik og diskuterer de mulige alternativer og deres effekt.

De tre kapitler om Duckwitz, om Eichmann i København og om besøget i Theresienstadt har aldrig været publiceret før. De fire resterende er genudgivelser. Men kan altid diskutere, hvilken form en genudgivelse bør have. Jeg har rettet oplagte fejl og misforståelser, og jeg har strammet og reduceret i lyset af den kontekst, artiklerne nu optræder i. Især har jeg jagtet gentagelser (uden at få ram på dem alle). Der er skåret kraftigt i noteapparatet for at lette overblik

og skærpe fokus. Det er særligt gået udover artiklerne om Best og Sverige. For læsere, der gerne vil orientere sig i de originale tekster, er deres bibliografiske data anført bagerst i bogen. De vigtigste ændringer er sket i form af udvidelser og justeringer, der har bragt artiklerne på niveau med litteratur og forskning i dag. Til min egen beroligelse konstaterer jeg, at argumentation og resultater synes at kunne stå distancen.